

GESCHICHTSWERKSTATT EUROPA

Małgorzata Grabowska
Katarzyna Panius
Łukasz Kępski
Malte Mansholt

Potulice – jedno miejsce, dwie pamięci

Przewodnik po Miejscu Pamięci Potulice

Oldenburg – Toruń 2009

1. Hitlerowski kompleks obozowy Potulice 1941 - 1945

W 1941 roku na terenie posiadłości należących do dawnego Seminarium Księża Chrystusowców w Potulicach naziszi założyli jeden z największych obozów dla ludności polskiej, działający w czasach okupacji na terenie Pomorza Gdańskiego i Kujaw. W początkowej fazie swej działalności obóz w Potulicach podlegał Centrali Przesiedleńczej w Gdańsku, jego więźniami w głównej mierze była ludność polska, która w ramach akcji przesiedleńczej miała zostać wysiedlona na tereny Generalnego Gubernatorstwa. Od początku działalności obozu, a więc od 1 lutego do połowy marca 1941 r. za pośrednictwem obozu w Potulicach przesiedlono 3039 Polaków. W kolejnych latach zarówno struktura obozu jak i jego wielkość uległa zmianie. Od września 1941 do stycznia 1942 r. Potulice zostały przekształcone w obóz pracy i podlegały pod nadzór, będącego jeszcze wówczas wychowawczym obozem pracy, obozowi Stutthof. Natomiast od stycznia 1942 r. do momentu jego wyzwolenia w styczniu 1945 r. Potulice ponownie dostały się pod zarząd Centrali Przesiedleńczej w Gdańsku, pełniąc funkcję obozu karnego. W latach tych podlegały mu bezpośrednio obozy w Toruniu i Smukale.

Według wyliczeń historyka Włodzimierza Jastrzębskiego po wybudowaniu nowych budynków obozowych w latach 1943 – 1945 na terenie kompleksu obozowego w Potulicach mogło jednorazowo przebywać około 11 000 więźniów. Pomimo tego, iż Potulice nigdy nie znajdowały się pod zarządem Centrali Obozów Koncentracyjnych, stały się miejscem cierpienia ponad 25 000 osób i śmierci 1300 z nich. Warunki panujące w potulickim obozie, w relacjach byłych więźniów, niewiele różniły się od innych obozów. Więźniowie pracowali w nieludzkich warunkach, a ich cierpienia potęgowały głód i choroby.

Fot. 1. Cmentarz hitlerowskiego obozu Potulice (1941 - 1945).

Na szczególną uwagę zasługuje fakt umieszczenia w październiku 1943 r. w obozie potulickim 542 dzieci z ZSRR (głównie z terenów dzisiejszej Białorusi), a w roku 1944 dzieci polskich, z okolic Łodzi, Katowic, Rybnika, Kościerzyny, Bydgoszczy i Gdańska, których rodzice zostali zesłani do obozów koncentracyjnych. To właśnie mogiły tych

najmłodszych ofiar obozu w Potulicach stanowią największy odsetek na cmentarzu, który upamiętnia wydarzenia z lat 1941 – 1945.

Obóz w Potulicach został wyzwolony dnia 24 stycznia 1945 r. przez żołnierzy Armii Czerwonej i Ludowego Wojska Polskiego.

2. Centralny Obóz Pracy Potulice 1945 - 1950

Wkrótce po wyzwoleniu obóz w Potulicach został przejęty przez Sowieców. Na jego terenie utworzyli oni obóz dla niemieckiej ludności cywilnej z terenów Pomorza Gdańskiego, Kujaw, Warmii i Mazur. Na przełomie stycznia i lutego 1945 r. nadzór nad obozem przekazano milicji obywatelskiej. Po utworzeniu Departamentu Więziennictwa i Obozów w strukturach Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego obóz w Potulicach stał się jednym z trzech Centralnych Obozów Pracy na terenie PRL-u.

Więźniami COP Potulice była w przeważającej mierze ludność cywilna pochodzenia niemieckiego, głównie starcy, kobiety i dzieci, które w Potulicach miały oczekiwać na deportację do Niemiec, wykonując przy tym prace na rzecz ludności polskiej i odbudowy zniszczeń wojennych. Przesłankami jakie kierowały przy utworzeniu obozu była przede wszystkim chęć odseparowania ludności niemieckiej od społeczeństwa polskiego, wśród którego dominowała postawa wrogości wobec Niemców i chęć zemsty za lata 1939 – 1945. Trzeba również zauważyć, iż postawa ta jest charakterystyczna dla większości powojennych społeczeństw w Europie. Obozy i miejsca odosobnienia dla niemieckiej ludności cywilnej powstały m. in. na terenach Czechosłowacji, Danii oraz byłej Jugosławii. Więźniami COP Potulice byli także polscy działacze podziemia antykomunistycznego, członkowie Armii Krajowej oraz jeńcy wojenni.

Pojemność obozu wynosiła według ustaleń Witolda Stankowskiego ok. 5-6 tys. więźniów, jednakże dane dotyczące COP Potulice znacznie przekraczają tę liczbę. Przykładowo w latach 1945 – 1946 zarejestrowanych w obozie było ponad 19 000 osób. W roku 1947 dane mówią o blisko 24 000 Niemców. Tak duże liczby wiążą się z tym, iż pewna część więźniów była jedynie zarejestrowana w COP Potulice, a przebywała w innych miejscach odosobnienia np. gospodarstwach rolnych. Szacuje się, że w latach 1945 – 1950 w Potulicach więzionych było ok. 36 tys. osób, z czego śmierć poniosło około 5 tys.

Podobnie jak w przypadku obozu z lat 1941 – 1945, w relacjach byłych więźniów znajdujemy wiele informacji dotyczących trudnych warunków panujących w Potulicach. Głównymi przyczynami zgonów były głód, choroby i praca ponad siły w nieludzkich warunkach. Osobnym wątkiem jest stosunek załogi obozowej do przetrzymywanej ludności niemieckiej. Oprócz fragmentów dotyczących współczucia i pomocy więźniom znajdujemy także informacje na temat przemocy w stosunku do przetrzymywanej ludności.

Wraz z wysiedleniem ostatnich grup ludności niemieckiej w końcu 1949 r. miejsce Centralnego Obozu Pracy w Potulicach zajął zakład karny, który funkcjonuje do dziś.

3. Miejsce Pamięci Potulice

Miejsce Pamięci Potulice składa się z dwóch zasadniczych części. Pierwsza z nich dotyczy historii obozu z lat 1941 – 1945. Tworzą ją formy upamiętnienia pochodzące z czasów PRL oraz te, które powstały po przemianach ustrojowych w Polsce. Najważniejszymi z nich są niewątpliwie „Cmentarz ofiar hitlerowskiego obozu Potulice” oraz pomnik znajdujący się na jego terenie ufundowany w 1969 r. przez mieszkańców Ziemi Bydgoskiej. W miejscu tym odbywa się większość uroczystości poświęconych pamięci ofiar Potulic z lat 1941 – 1945. Począwszy od 2002 r. z inicjatywy byłych więźniów obozu z czasów II wojny światowej na terenie Potulic pojawiły się nowe formy upamiętnienia, w postaci kamienia z pamiątkową tablicą, który stanął naprzeciw głównej bramy dawnego obozu (obecnie zakładu karnego) oraz dwóch tablic informacyjnych umieszczonych na frontowej ścianie byłego pałacu Anieli hrabiny Potulickiej (w lutym 1941 przetrzymywano tam pierwszych więźniów) i obok cmentarza. W roku 2003 obok pomnika – kamienia została ustawiona tablica z planem dawnego obozu i tekstem dotyczącym jego historii opracowanym przez historyków Instytutu Pamięi Narodowej.

Fot. 2. Kamień pamiątkowy ufundowany przez byłych więźniów w 2002 r.

Druga część dotyczy ofiar Centralnego Obozu Pracy w Potulicach. Składają się na nią dwa pomniki. Pierwszy z nich ufundowany w 1998 r. przez byłych więźniów znajduje się na cmentarzu komunalnym, w sąsiedztwie cmentarza ofiar z 1941 – 1945 COP-u. Natomiast drugi ufundowany został przez Gminę Nakło nad Notecią i stanął w 2000 r., na terenie dawnego wysypiska śmieci, na którym chowane były ciała więźniów COP Potulice. Oba pomniki opatrzone są, w przeciwieństwie do pomników dotyczących upamiętnienia z lat 1941 – 1945, napisami w językach polskim i niemieckim. W ich sąsiedztwie postawione są krzyże.

Ostatnim miejscem upamiętnienia jest Zespół Szkół w Potulicach, który od 30 kwietnia 2005 r. nosi imię Dzieci Potulic. W jego wnętrzu znajdują się dwie Izby Pamięci, dotyczącej historii obozów z lat 1941 – 1945 oraz 1945 – 1950.

4. Najważniejsze publikacje dotyczące obozów w Potulicach:

- *Obóz w Potulicach – aspekt trudnego sąsiedztwa polsko-niemieckiego w okresie dwóch totalitaryzmów*, pod red. Alicji Paczoskiej, Bydgoszcz 2005.
- Stankowski Witold, *Obozy i inne miejsca odosobnienia dla niemieckiej ludności cywilnej w Polsce w latach 1945 - 1950*, Bydgoszcz 2002.

- *Wspólna czy podzielona pamięć? Obóz Potulitz/Lebrechtsdorf/Potulice w latach II wojny światowej i jego powojenne losy*, pod. red. Gustava Bekkera i Witolda Stankowskiego, Bydgoszcz 2007.
- Hirsch Helga, *Die Rache der Opfer. Deutsche in polnischen Lagern*, Berlin 1998. (wydanie polskie: *Zemsta ofiar. Niemcy w obozach w Polsce 1944- 1950*, Warszawa 1999.)
- Rasmus Hugo, *Schattenjahre in Potulitz 1945. Schicksal in polnischen Internierungslagern. Eine Dokumentation*, Münster 1995.

